

**ЕПИСТОЛАРНАТА КУЛТУРА ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ И ПЪРВИТЕ ПЕЧАТНИ ПИСМОВНИЦИ
(30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**EPISTOLARY CULTURE DURING THE BULGARIAN REVIVAL
PERIOD AND THE FIRST PRINTED LETTERS
(IN THE 1830S)**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The subject of this article is the description of the textbooks on letter writing – textbooks written by the authors Neofit Bozveli, Emmanuil Vaskidovich, and Hristaki Pavlovich and published in 1835. The main objectives of the study are to examine their structure, to describe them and to do a contrastive analysis in view of their type and suspected influences from foreign-language sources. The complex study of lettermen will contribute to the expansion of knowledge associated with this genre in many aspects: didactic, cultural, sociolinguistic, as well as its role in the enrichment of the epistolary culture of Bulgarians.

Key words: Bulgarian Revival, Epistolary Culture, textbooks on letter writing, Neofit Bozveli, Emmanuil Vaskidovich, Hristaki Pavlovich

Новата епоха

Втората четвърт на XIX в. е важен исторически период¹, когато на обществената сцена се появява ранната възрожденска интелигенция. В голямата си част гръцки възпитаници, запознати с трудовете на най-видните представители на Гръцкото просвещение (А. Кораис, Е. Вулга-

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

рис, К. Кумас, Н. Дукас, Д. Дарварис, К. Вардалахос, Т. Комитас, Г. Генациос и др.), те се превръщат в посланици на просветителските идеи и радатели за духовната пробуда на българите. Идеите на гръцките интелектуалци, пренесени на родна земя, допринасят и за „срещите“ с образците на Европейското просвещение. За това говори и разпространението на съчиненията им – оригинални и преводи на европейски мислители, в лични и училищни библиотеки (Стоянов 1979; Владов 2012).

Новият социален опит, включващ модернизационните проекти през Възраждането, е свързан с развитието на стопанския живот и търговията (професионални сдружения, занаятчийски еснафи и др.), но паралелно с това тръгва успешно и просветната програма: новобългарско светско образование, книжовна и издателска дейност. Така се изграждат новата социална база на възрожденското общество и неговите първи институционални устои (училища, просветни дружества, книжовни кръгове и др.). Те от своя страна допринасят за развитието на колективното начало, възникване на просветното движение, наложило нови форми на общуване. Все по-чести стават епистоларните връзки между образованите българи, създават се контакти с чуждестранни културни деятели на Балканите и Средна Европа, откъдето проникват известия за новости и модерни начала.

Постепенно се формира градската среда, като най-напред това става в крайдунавските селища, свързани чрез речния път с европейски столици, търговски и културни центрове – Виена, Будапеща, Нови Сад и др. Такава издигната социална среда и просветителска атмосфера се създава през втората четвърт на XIX в. и в дунавския град Свищов, където се откриват няколко училища и се привличат образовани учители, които да преподават поновому – добра предпоставка за функционирането и развитието на новобългарския книжовен език (НБКЕ).

Епистоларната култура – един от знаците на модерността

В духовната сфера модерността се свързва и с възрожденските проекти в областта на просветата: съвременно образование², целящо рационални познания, формиране на историческа памет, утвърждаване на съвременни модели за културно общуване, усвояване на европейските образци и създаване на собствени, родни, адаптирани към българските условия.

² Във връзка с формирането на национално съзнание и българска етническа идентичност специална грижа се отделя на обучението по роден език (коментарите по този въпрос – у Чолаков 2016: 23 – 40).

Темата за епистоларната култура и литература, към които спадат писмовниците, а също и продуктът на кореспонденцията между изявени общественици и книжовници през Възраждането – писмата, не убягва от вниманието на изследователите и представлява тема, разглеждана в различни аспекти – литературноисторически, литературно-социологически, социолингвистичен³. В литературната история особено ценен с оглед на поставената проблематика за спецификата и факторите на изграждането на епистоларната култура и за социокултурните функции на писмата е монографията на Р. Дамянова (Дамянова 1995).

За писмовниците

Появата на първите писмовници на български език се свързва с навлизането на светското образование през втората четвърт на XIX век и първите крачки в неговото осъвременяване. Те отговарят и на потребностите на замогващата се търговска прослойка, на предприемачи, както и на „нежната българска юност“ – учениците.

Сред изучаваните „модерни науки“ свищовските учители включват и „художеството писмописание“, или учението за писане на писма, познато от древни времена, но възкръснало за нов живот при създадените нови социални отношения през Българското възраждане. Познат от ръкописната книга като жанр, писмовникът получава нова легитимност в печатните издания, които се появяват през 1835 г., съставени от свищовските учители. Те са и първите два писмовника в историята на българската дидактична литература. И неслучайна е тяхната поява в Свищов – издадени благодарение на прозрението на съставителите им, че те са „общеполезни“ книги и че жителите на града с оживена търговска дейност, с кантори и складове със стоки, а и всички българи имат нужда от търговски и предприемачески познания⁴, включващи и кореспонденцията: делова и лична.

Писмовниците от епохата на Възраждането не са били досега обект на пълно изследване с изключение на отделни анализи и бележки в контекста на цялостното творчество на възрожденските книжовници. Макар и не така популярни или атрактивни за изследователите,

³ М. Арнаудов, В. Попова, Ст. Тагаринска, Н. Капралова, Н. Данова, И. Русев, М. Иванова и мн. др. Посветена на тази проблематика е тематичната конференция на Българското дружество за проучване на XVIII век – *Писмото като културен и исторически феномен през XVIII – XIX в.*, 2014.

⁴ За активния процес на търговията, за разцвета на предприемачеството и счетоводното образование през този период вж. Русев 2008.

каквито са възрожденските граматика, аритметика, география и т.н., писмовниците са немалка част от разнообразната учебна книжнина – в самото им начало те са само два: на Неофит Бозвели/Ем. Васкидович и на Хр. Павлович, но до Освобождението броят им нараства до 17. Както броят, така и разпространението им показват, че през Възраждането те са ежедневно необходими и търсени книги. Следователно заслужават по-обстойни проучвания, които до момента липсват. Не са оценени също тяхната роля и значението им в процесите на изграждането на НБКЕ.

Темата, доскоро смятана неоснователно за периферна, напоследък намери своето място в езиковедското изследователско поле чрез проучванията на Н. Николова (вж. Николова 2019), а подготвените предстоящи публикации по темата на посочения по-горе научен проект дават надеждата, че резултатите ще хвърлят светлина върху съществени въпроси, свързани с езиковото строителство през Възраждането.

Без съмнение обстойното проучване на писмовниците ще допринесе за разширяване на познанието, свързано с този жанр, в много аспекти: дидактически, културноисторически, социолингвистичен и лингвистичен, и ще осветли ролята на тази книжнина в изграждането на НБКЕ, за формирането на епистолярния стил, както и за разширяване и популяризиране на епистолярната култура на българите.

Тези помагала са замислени като дидактични пособия, но авторите подчертават, че те имат по-широки функции и могат да се използват от всички, които желаят да научат правилата на „писмописание“⁵, и „от всекой чин и возраст“ (Павлович, с. V). По-голяма част от писмовниците се отпечатват като отделни издания, а други – като автономни текстове (книга в книгата) към търговски ръководства напр. Диплографията⁵ на Ст. и Хр. Караминкови, 1850), в разговорници (К. Фотинов, 1845) и др.; при трети към самите писмовници има добавени части, както е в ръководството на Хр. Павлович (Путеводител⁶).

Едно-две десетилетия тези книги нямат общоприето название – наричани са по различен начин: чрез неологизми – *Послателник* (от „послание“ – Неофит Бозвели, Ем. Васкидович), или описателно – *Книга за писма* (братя Караминкови, 1850). За първи път заглавието

⁵ Диплография – книга за двустранно счетоводство.

⁶ Още преди Възраждането по българските земи се появяват ръкописни писмовници, съдържащи освен упътвания за писане на писма, така и писма образци, но и сведения за най-добрите транспортни или пощенски връзки в границите и извън границите на Османската империя. Такъв модел прилага и Хр. Павлович в своя *Писменник*.

Писменник употребява Хр. Павлович, а след него – С. Доброплодни 1853. *Писмовник* е предпочитаното заглавие от следващите съставители, като първи го използва Георги Ек. Дупничанин, 1856, а след него и Ст. Попов/Петър К. Аврамов; Стоил Д. Попов/Ив. П. Чорапчиев; Костаки Попов; Н. Михайловски, най-вероятно под влияние на руски език, който от втората половина на XIX в. има силно влияние върху НБКЕ.

Писмовниците изпълняват ролята на помагала за писане на писма: могат да се групират като ръководства с указания как се пишат писма (А. Гранитски, 1850), други включват само образци на писмата (К. Фотинов, 1845, Ирина Екзарх, 1855). По-голямата част са от смесен тип и съдържат теоретична част с приложени писма образци, каквито са и разглежданите два писмовника. Обикновено те представляват компилативни съчинения, изключение прави преведената от А. Гранитски книга на Константинос Мелас „Тръговско ръководство“ (1858 г.), част от която е и „Тръговско писмописание“ (вж. Русев 2006: 35), Николова 2020).

Предмет на изследването

Предмет на настоящата статия е описание на издадените през 1835 г. писмовници с автори Неофит Бозвели и Ем. Васкидович (в Крагуевац) и Хр. Павлович (в Белград). Целта на изследването е да се разгледат тяхната структура, съдържание и да се извърши съпоставителен анализ с оглед на приликите и разликите между тях. Направен е опит да се потърсят и евентуални предполагаеми източници на двата писмовника.

Хипотези за възможни източници на двата писмовника

Както е известно, книжовниците от първата половина на XIX век са превеждали и компилирали текстове на основата на чужди образци (през разглеждания период – главно гръцки). И тримата съставители са посещавали гръцки училища, знаели са писмено и говоримо гръцки език и по всяка вероятност са използвали гръцки ръководства за писане на писма. Това е декларирано и от самите автори на „Послателника“, като на титулната страница е отбелязано: „Собранъ отъ различни писатели Еллиногреческаго діалекта“, без да се конкретизира кои са самите източници или техните автори, освен че са гръцки. От написаното обаче става ясно, че образецът не е един, и в този случай задачата е обречена предварително на неуспех, но от друга страна, не е излишно да се опише в какъв контекст се създават първите български печатни писмовници.

До края на XVIII в. сред търговското съсловие на Балканите и в училищата се следват правилата и практиката, отбелязана в книгата на Спиридон Милиас „Писмовник полезен в обучението на младежите, които се занимават с учение и търговия“, издадена във Венеция през 1757 г., като дори в началото на XIX в. това ръководство на гръцки език е било актуално и познато в българските търговски среди (Русев 2008: 43). Личните контакти и отличните отношения на Ем. Васкидович с Неофитос Дукас⁷ – един от най-видните представители на Гръцкото просвещение, обясняват наличието на немалко негови книги⁸, сред които е и писмовникът му⁹, в богатата библиотека на свищовския учител, както се вижда от описите на старите гръцки книги в България (Стоянов 1979, Савова 2019, Владов 2012). В тях фигурират и други подобни гръцки издания, които са били в употреба по онова време: Титлография на митрополитите на Търново и на Пловдив, 1805 (№ 784, 240 с.); Писменикът на Д. Дарварис, Виена, 1808 (№ 785, 513 с.), и др. Би могло да се предположи, че това са и възможните източници, използвани от двамата автори.

Не се изключва и хипотезата за известно влияние от страна на църковната традиция, пренесена в ранните ръкописни писмовници – т.нар. титулатури (титлографии), съдържащи пълните титли и йерархичната позиция на духовните санове и владетелски титли. Със сигурност Неофит Бозвели и Хр. Павлович като духовни лица (обучавани в манастирска среда) са познавали ръкописни писмовници с указания, правила и образци на писма в църковната сфера. Такива книги са се намирили навсякъде в манастирите на Балканите (вж. Зографска електронна научноизследователска библиотека <<https://zograflib.slav.unisofia.bg/mss/zogr0238>> 22.01.2021; Пузич 2016). Но преди всичко те са имали на разположение печатни писмовници със светски характер, в които винаги е отделяно място на църковния титулатурник, и по-логично е да са ги заимствали от тях.

⁷ Неофитос Дукас (1760 – 1845) влага всичките си средства за издаването на книгите си, които дарява на училища и на по-бедни ученици в гръкоезичните територии на Османската империя. Изданията му включват около сто заглавия (приблизително 50 000 тома) (Димарас 1989 /Δημάρης, 1989: 343).

⁸ Събрани съчинения за деца, Виена, 1814; Наръчник за гръцките училища, Виена, 1805, както и на други гръцки философи и педагози (вж. Стоянов 1979, Савова 2019: 79).

⁹ *Επιστολές για διαφορετικές περιπτώσεις*. Αίγινα, 1839 (Писма за различни случаи. Егина, 1839).

Хр. Павлович също не съобщава какви източници е използвал¹⁰, но отбелязва, че писмовникът е „сочиненъ споредъ днешній-а писмо-писателенъ способъ“, което подсказва, че е имал образци, по които се е ръководил. Писмата образци с адресанти или адресати със сръбски имена в *Писменника* ме накараха да потърся и евентуална „сръбска връзка“, още повече че първите му книги, вкл. и *Писменникът* (1835), са отпечатани в Сърбия (Белград). Що се отнася за замисъла да състави подобна книга, както и концепцията за нейното съдържание, би трябвало да се търси по-ранна връзка, а именно по време на престоя му в Белград по повод на отпечатването на първата му книга – „Аритметика или наука числителна“¹¹ (1833), когато е имал възможност да се запознае с школки книги, издавани в Сърбия. Не е изключено тогава да е попаднал и на внушителното по обем (535 с.) и респектиращо с пълнотата си издание на Атанасие Стойкович¹², т.нар. „Сербски секретар“¹³ (1802), и именно тогава да е възникнала идеята да подготви подобно полезно ръководство, разбира се, много по-скромно по обем.¹⁴ Възможно е и Неофит Бозвели, който престоява около две години в Сърбия във връзка с отпечатването на шестте части на *Славеноболгарское детеводство*, да е имал информация за книгата. Достъпът му до митрополитската библиотека в Белград не изключва възможността и той да е познавал ръководството на Ат. Стойкович.

¹⁰ Известно е, че както Павлович, така и Бозвели и Васкидович са ползвали гръцки учебници при съставяне на своите помагала, напр. популярната на Балканите аритметика на Мануил Глизунис (Русев 2006: 48). Известна реминисценция от аритметиката на М. Глизунис виждаме и в данните, използвани в Счетоводната таблица в *Писменника* на Хр. Павлович.

¹¹ Аритметиката е отпечатана със съдействието на сръбския княз Милош Обренович и както е отбелязано на титулната страница – В Белиград. У Княжеско-Сербской Түпографіи, 1835.

¹² Атанасије Стојковић (1773 – 1832) е сръбски книжовник, писател, учен, руски академик, професор и ректор на Харковския университет, автор на учебници, вкл. и на писмовник (1802), преводач на Новия завет на славяносръбски език и мн. др. <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%98%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B> 18.01.2021

¹³ Вж. пълното оригинално заглавие: Серпский секретарь или руководство къ писменнымъ сочиненіямъ, како сирѣчь треба сочинявати различнѣйша Писма, Квѣте, Облігаціе, Контракте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр. Сочинено отъ Аѳанасіа Стојковича. У Түпографіи Кралев. Пештанскаго Універсітета напечатана естъ книга подъ именемъ Серпскій Секретарь, 1802. Цѣне ове книге естъ 2 fl. 30 х.).

¹⁴ Както отбелязва самият автор, причините са две: финансова и дидактичният характер на книгата – да е кратка.

Но и двата писмовника, сравнени със сръбското издание, по тип са твърде различни. Моделът, по който е съставен *Секретарят*, е доста сходен с руския тип писмовници¹⁵ от края на XVIII в. – началото на XIX век, предназначени за всеобща употреба. За най-ранен сред тях се смята *Наставление как сочинять и писать всякие письма к разным особам* (1765) от анонимен автор¹⁶, приет като първообраз на руската нормативна епистолагафия) (Писмовники <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>>). В края на XVIII в. е издаден и *Кабинетный и купеческий секретарь*, а също *Всеобщий секретарь, или новый и полный письмовник, содержащий в себе письма: известительныя*¹⁷ ..., с които най-вероятно А. Стойкович също е бил запознат, както се вижда и от заглавието на книгата му.

Другата разлика е в целите, предназначението и читателската аудитория на сравняваните писмовници. *Сербский секретар* е създаден от интелектуалец, високо образован, издигнал се до високи позиции и станал част от европейската научна общност, работи в две империи, в които функционират развити институции и високо образовани среди.

Целите на българските възрожденци са не по-малко значими и благородни: но писмовниците са създадени за задоволяване на училищните и ежедневните обществени нужди – полезни в „общий живот“ (по израза на Хр. Павлович), следователно те трябва да отговарят

¹⁵ В *Сербский секретар* се чувства и влиянието на средноевропейските модели, и по-точно образците на Хабсбургската империя (административни термини, титлография и др.), което е логично, като се има предвид, че той едновременно е сръбски, австрийски и руски книжовник, писател и учен.

¹⁶ Този тип писмовник се отличава от т. нар. писмовници „за държавни нужди“ или официални писмовници, които са регламентирали състава, формата и съдържанието на официалните документи. Към тази група писмовници е издаденият в Санкт Петербург *Письмовник, содержащий разные письма, прошения, записки по делу, контракты, аттестаты, одобрения, расписки, пропуски форму купеческих ассигнаций, квитанции, расписки, письма посылочные и кредитные* (1788). Най-популярен сред писмовниците за частни лица десетилетия наред е т. нар. Курганов сборник или Писмовник (*Российская универсальная грамматика или всеобщее письмовловие...* (1769), в чието съдържание е включен и писмовник. (вж. Писмовники <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>>

¹⁷ Вж. пълното заглавие: *Всеобщий секретарь, или новый и полный письмовник, содержащий в себе письма: известительныя, совет подающия, обличительныя, повелительныя, просительныя, рекомендательныя, представляющия услугу, жалобу содержащия, выговорныя, извинительныя, содружественныя, поздравительныя, утешительныя, благодарительныя, издевательныя, любовныя, нравоучительныя и коммерческия, с присовокуплением: контрактов, записей, свидетельств...* : [сост. в 2-х ч. или в 5 отд.]. Москва: Унив. тип. у Ридигера и Клаудия, 1796.

на определени правила: да са кратки, написани на разбираем език; писмата да не са многословни, изразите да са ясни, в противен случай биха нанесли щети и т.н.

Кратко описание на „Славеноболгарскій предручній послателник“ и „Общеполезен писменник“

Двете разглеждани книги принадлежат към смесения тип писмовници, съдържащи теоретична част и образци. По обем те са доста близки – „Послателникът“ на Бозвели и Васкидович се състои от 66 стр. + 2 страници без пагинация, в които е вместено съдържанието, а „Писменникът“ на Хр. Павлович – 63 стр. + 3 стр. без пагинация (списък на спомоществателите).

„Послателникът“ на Неофит Бозвели и Е. Васкидович започва с **Програмен текст** (1 стр.); **Уводна част** (*Примечание*), която съдържа кратки бележки върху историята на писмото (азбуката) и съвети за писане на „добри писма“ (с. 3 – 4); Теоретично представяне на основните компоненти на писмото, тяхната функция и съдържание (с. 5 – 18); **Титлография** (*Краткое титло надписание* (с. 19 – 21); **Видовете писма** (*Посланните видове*); **Образци** на писма с предхождаща анонтация и отговори към тях (*Отвѣти*); Част А – **Писма от общ характер** (с. 23 – 48); Част Б – **Примечание за търговски посланията**, в което се отбелязва спецификата на търговските писма – **Търговски писма** (с. 48 – 66), и **Содержание**.

Структурата на „Писменника“ на Хр. Павлович е по-опростена, по-ясна и по-добре подредена. Състои се от: **Предисловие**, в което се обяснява ползата от писмата (с. V – X); **Встъпление въ писмописание** (в него се представят основните реквизити на писмото) (с. 1 – 4); Кратка на Граждански-те и церковни-те санове **Титлография** (с. 4 – 8). Част Перва – **Общи и обикновенны писма** (с. 9 – 43), която съдържа 10 глави с различни видове писма; Част втора – **Разны търговски писма** (с. 44 – 66), която съдържа 6 глави; **Путеказатель** за България-та (с. 67 – 78); **Расписание** любородни-те спомоществователи на тая книга. Съответно в първата част са представени 10 вида писма, а във втората – 6 вида. Към тази част, както отбелязва Хр. Павлович, „се вмещават и онія писма, кои-то вонъ отъ общи-те и търговски-те, са **потребни въ чловѣческій животъ**“ (IX).

Едно сравнение със „Сербски секретар“¹⁸ показва, че за „**потребните въ чело̀вѣческѣй животъ писма**“ А. Стойкович отделя цяла трета част в ръководството си, докато Хр. Павлович ги е включил като отделен вид в *Писменника* си, но без да са в отделна част. Известна прилика със сръбското издание се забелязва и в посочените упътвания при обучението по писмописание (с. 1) и в опростения правопис. Има и известни съвпадения на черковнославянски термини в двата писмовника, което е обяснимо и от факта, че двамата автори използват съответно славянобългарски и славяносръбски книжовен тип (Оглавление, Вступление, обръщението *княже* и използването на сръбски имена в писмата). Тези елементи са толкова незначителни (най-вероятно са случайни съвпадения), че в никакъв случай не отвеждат към мисълта за определено пряко влияние от посочения източник.

Изводи

По структурата си *Послателникът* и *Писменникът* се различават, от което може да се направи изводът, че съставителите са боравили с различни източници и са имали различни виждания по въпроса за композицията на писмовника. Използвали са сходни, но не напълно еднакви модели и са подбирали само онова, което са преценявали като най-подходящо за българските условия, съобразявали са се също с характера на книгата, принадлежаща към дидактичната литература. От самото изпълнение можем да заключим, че пристъпвайки към съставянето на писмовниците, те са имали вече собствени идейни проекти.

Авторите на *Послателника* се придържат към по-засилено теоретизиране и отделят значително място на теоретичните обяснения и упътвания. На тази основа можем да го определим като помагало с теоретико-приложен характер. Това е заявено и в титулната му страница – съдържа „наставителного устава и порядочно подобателнаго примера“. Влияние от предполагаеми източници се наблюдава най-вече в уводната теоретична част на *Послателника*.

Теоретизирането се проявява не само в увода, но и при образците, където се дефинира същността на дадения вид писмо и неговите функции. В обстоятелствеността при обясненията прозира философс-

¹⁸ Съдържанието на ръководството е следното: **Първа част.** Общи правила за всички писмени съчинения/текстове: с. 12 – 30; **Втора част** – Послания (Писма). Определения, разлики, необходимост и правила (за писане) на писма (с. 31 – 441); **Трета част.** Освен писма и други видове писмени текстове, употребявани в човешкия живот (с. 442 – 535) (превод – Д.И.).

ко-историческият подход, характерен за гръцката литература, вкл. дидактичната книга. Историзмът като водеща нишка проличава и в отделни откъси на изложението.

И в двата писмовника класификацията на писмата, основните реквизити при писмата образци, както и титлографията са заимствани от външни източници, но цялата съдържателна част е промислена от съставителите, често има изразени авторски разсъждения, мнения и оценки. Самите писма също са писани от съставителите, което проличава от собствения им стил.

Писменникът на Хр. Павлович има предимно прагматична насоченост, но присъства и теоретична част – дотолкова, доколкото точно и ясно да поясни разглеждания проблем.

Прагматизмът на Хр. Павлович проличава и от съветите, които дава на учениците си. Имайки предвид все още съществуващата практика механично да се наизустяват текстове, без да се вниква в тяхното съдържание, съставителят обяснява, че не е достатъчно ученикът да учи само как се пишат писма, но да придобива и умения, за да ги прилага в практиката. Т.е. в обучението прилага рационалния принцип: „опитът дава познания“.

Силно впечатление прави фактът, че двата писмовника не представяват буквален превод, чувства се яркото авторово присъствие – концептуално, съдържателно и езиково-стилово.

Предстоят още наблюдения и анализи върху писмовниците от периода на Ранното възраждане, като комплексното им изследване ще допринесе за разширяване на познанието, свързано с този жанр в различни аспекти: социален, културноисторически, дидактически, социолингвистичен и най-вече лингвистичен, което ще осветли ролята им в изграждането на НБКЕ и по-конкретно при формирането на епистоларния стил, както и значението им за създаването и повишаването на епистоларната култура на българите.

ЛИТЕРАТУРА

Владов 2012: Владов, Вл. *Гръцките книги в училищната библиотека (края на XVIII – първата половина на XIX в.)*. [Vladov, Vl. Gratskite knigi v uchilishtnata biblioteka (kraya na XVIII – nachaloto na XIX v.).] Велико Търново: Ровита, 2012.

Дамянова 1995: Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. [Damyanova, R. Pismata v kulturata na Balgarskoto vazrazhdane.] Шумен, 1995.

- Δημαράς 1989:** Δημαράς, Κ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Νεοελληνικά Μελετήματα, 1989.
- Иванова 1991:** Иванова, М. *Христаки Павлович-Дупничанин*. [Ivanova, M. Hristaki Pavlovich-Dupnichanin.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 31 – 58.
- Николова 2019:** Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. [Nikolova, N. Книга за pisma ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya.] Доклади от Международната годишна конференция на ИБЕ „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14 – 15 май 2019 г.). Хр. Дейкова (отг. ред.). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 148 – 152.
- Николова 2020:** Николова, Н. Преводът на Анастас Гранитски „За търговско писмописание“ от 1858 г.: уводни бележки. [Nikolova, N. Prevodat na Anastas Granitski „За tragovsko pismopisanie“ ot 1858 g.] // *Български език*, 67 (2020), 3, 45 – 58.
- Письмовники.** // Кругосвет. Универсальная научно-популярная энциклопедия. [Pis'movniki. Krugosvet. Universalnaya nauchno-populyarnaya entsiklopediya.] <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>> (22.01.2021).
- Пузич 2016:** Пузић, Љ. Образци за писање писама црквеним и световним великодостојницима у Молабнику Софронија Студеничанина (Рс 394). [Puzić, Lj. Obrasci za pisane pisama crkvenim i svetovnim velikodostojnicima u Molabniku Sofronija Studeničanina (Rs 394).] // *Археографски прилози*, 38, Београд, 2016, 197 – 206.
- Русев 2006:** Русев, И. Балканските модели на търговските, търговско-правните и счетоводните знания на българина възрожденец. Гръцкото влияние. [Rusev, I. Balkanskite modeli na targovskite, targovskopravnite i schetovodnite znaniya na balgarina vazrozhdenets. Gratskoto vliyanie.] // *Счетоводна политика*, 2006, № 9 – 10, 45 – 62.
- Русев 2008:** Русев, И. *Разждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското възраждане*. [Rusev, I. Razhdaneto na modernoto targovsko i schetovodno obrazovanie – Evropa, Balkanite i Balgarskoto vazrazhdane.] София: ОРКП „Мисъл“, 2008.
- Савова 2019:** Савова, Д. Гръцките книги в библиотеката на Емануил Васкидович. [Savova, D. Gratskite knigi v bibliotekata na Emanuil Vaskidovich.] // *Проглас*, 2019, № 2, 176 – 182.

Стоянов 1979: Стоянов, М. *Стари гръцки книги в България.* [Stoyanov, M. Stari gratski knigi v Balgariya.] София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1979.

Чолаков 2016: Чолаков, Ив. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език (от Освобождението до началото на XX век).* [Cholakov, Iv. Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik (ot Osvobozhdenieto do nachaloto na XX vek).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.